

Історія

УДК 2-9:322(410)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19914842>**«Славна Революція» та Акт про Віротерпимість (1689): фіксація нового, постконфесійного або мультиконфесійного статусу пресвітеріанства****Судаков Сергій Миколайович,**

аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків,

Харківський національний університет

імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна,

<https://orcid.org/0009-0000-4813-9827>**Прийнято: 11.04.2026 | Опубліковано: 30.04.2026**

Анотація. Дослідження релігійної політики Британії раннього модерну неможливе без глибокого аналізу подій «Славної революції» 1688–1689 років, які радикально змінили характер державно-церковних відносин та траєкторію розвитку європейської політичної теології. Саме в цей період у горнілі політичної кризи було викувано нові механізми суспільного компромісу, що дозволили здійснити історичний перехід від моделі насильницької конфесійної уніфікації до системи інституціоналізованого співіснування різних релігійних груп у межах однієї держави. У статті здійснено комплексний аналіз докорінної трансформації правового, інституційного та суспільного статусу пресвітеріанства внаслідок подій «Славної революції» (1688–1689) та ухвалення Акта про віротерпимість (1689). Досліджено історичний перехід британської релігійної політики від жорсткої моделі примусової конфесійної уніфікації до складнішої системи законодавчо закріпленого співіснування різних протестантських груп. У дослідженні

розкрито суттєву асиметрію між англійським та шотландським сценаріями релігійного врегулювання: якщо в Англії провал ідеї «компрегенсії» (включення до державної церкви) призвів до деноміналізації пресвітеріанства як легальної, але політично обмеженої дисентерської спільноти, то в Шотландії Акт про претензії на право (1689) дозволив пресвітеріанству відновити статус єдиної національної державної церкви. На основі політико-теологічного аналізу автор доводить, що постреволуційний період не став початком «постконфесійної» епохи, оскільки держава зберігала механізми дискримінації та англіканську гегемонію. Обґрунтовано, що найбільш релевантним терміном для опису нового порядку є «обмежена мультіконфесійність» – ієрархічна система, де легалізація релігійного різноманіття слугувала прагматичним інструментом політичної консолідації нації. Висвітлено значення цих трансформацій для формування трансатлантичного релігійного плюралізму та модерної концепції відокремлення церкви від держави.

Ключові слова: слава революція, Акт про віротерпимість (1689), пресвітеріанство, мультіконфесійність, конфесійна держава, дисентери, Акт про претензії на право, політична теологія, деноміналізація.

**«The Glorious Revolution» and the Toleration Act (1689):
Consolidating the New, Post-Confessional or Multiconfessional Status of
Presbyterianism**

Serhii Sudakov,
PhD Student at the Department
of History of the Ancient World and the Middle Ages
V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0009-0000-4813-9827>

Abstract. *The study of Britain's religious policy in the early modern period is impossible without a thorough analysis of the events of the Glorious Revolution of 1688–1689, which radically transformed the nature of church–state relations and the trajectory of the development of European political theology. It was precisely during this period, in the crucible of political crisis, that new mechanisms of social compromise were forged, enabling a historic transition from a model of coercive confessional uniformity to a system of institutionalized coexistence among different religious groups within a single state. The article provides a comprehensive analysis of the fundamental transformation of the legal, institutional, and social status of Presbyterianism resulting from the events of the Glorious Revolution (1688–1689) and the adoption of the Toleration Act (1689). The author examines the historical transition of British religious policy from a rigid model of enforced confessional uniformity to a more complex system of legislatively regulated coexistence among different Protestant groups. The study highlights the significant asymmetry between the English and Scottish scenarios of religious settlement: whereas in England the failure of the idea of comprehension, that is, incorporation into the established church, led to the denominationalization of Presbyterianism as a legally recognized yet politically limited dissenting community, in Scotland the Claim of Right Act (1689) enabled Presbyterianism to recover its status as the sole national established church. On the basis of a politico-theological analysis, the author argues that the post-revolutionary period did not mark the beginning of a «post-confessional» era, since the state retained mechanisms of discrimination and Anglican hegemony. It is demonstrated that the most relevant term for describing the new order is «limited multiconfessionalism», that is, a hierarchical system in which the legalization of religious diversity served as a pragmatic instrument of the political consolidation of the nation. The article also elucidates the significance of these transformations for the formation of transatlantic religious pluralism and the modern concept of the separation of church and state.*

Keywords: *Glorious Revolution, Toleration Act (1689), Presbyterianism, multiconfessionalism, confessional state, dissenters, Claim of Right Act, political theology, denominationalization.*

Постановка проблеми. Дослідження ранньомодерної релігійної політики Англії та Британських островів у цілому неможливе без глибокого й усебічного аналізу подій кінця XVII століття, які докорінно змінили траєкторію розвитку європейської політичної теології та державно-церковних відносин. Актуальність цієї теми визначається тим фактом, що саме впродовж 1688–1689 років у горнилі політичної кризи було викувано нові фундаментальні механізми суспільного компромісу, які дозволили здійснити історичний перехід від жорсткої, часто насильницької моделі примусової конфесійної уніфікації до складнішої системи інституціоналізованого співіснування різних релігійних груп у межах однієї держави. У цьому безпрецедентному процесі статус пресвітеріанства відігравав ключову роль і виступав своєрідним барометром ширших системних трансформацій. Пресвітеріанство, яке протягом усього сімнадцятого століття перебувало в епіцентрі британських релігійних, громадянських та військових конфліктів, після «Славної революції» та ухвалення Акта про віротерпимість 1689 року зазнало кардинальної зміни своєї ідентичності та юридичного статусу. Воно перестало бути виключно переслідуваною, маргіналізованою опозиційною конфесією в Англії, перетворившись на легально терпиму протестантську спільноту. Водночас цей феномен порушує глибинне концептуальне питання: чи свідчила така зміна статусу про настання цілковито постконфесійної епохи, чи, навпаки, Британія увійшла у фазу своєрідного, законодавчо обмеженого мультиконфесійного порядку, де англіканство все ще зберігало державну монополію [14; 15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан наукової розробки проблеми характеризується надзвичайною поліфонічністю та гостротою

дебатів, що тривають і донині. Класична вігська історіографія, яку репрезентували такі мислителі як Томас Маколей, схилилася до телеологічного тлумачення «Славної революції» як безперечного триумфу людського розуму, свободи совісті та зародження сучасних ліберальних цінностей, де Акт про віротерпимість подавався як кульмінація визвольного руху проти абсолютизму. Натомість новітні ревізійні та постревізійні дослідження, представлені працями таких видатних учених як Марк Голді, Джонатан Ізраель, Скотт Совербі та Ітан Шаган, пропонують значно глибшу, нюансованішу та критичнішу оптику [12]. Сучасні історики переконливо доводять, що Акт 1689 року був здебільшого консервативним політичним компромісом, вимушеним кроком англійської еліти, покликаним радше запобігти поверненню католицизму, аніж утвердити філософську концепцію рівності вірувань. Більше того, дослідники акцентують на тому, що постревізійна Англія залишалася «конфесійною державою», яка просто відмовилася від інструментів прямого кримінального терору проти дисентерів, але ретельно зберігала механізми їхньої політичної та громадянської дискримінації. Відповідно, інституційний розвиток самого пресвітеріанства, його складна еклезіологічна еволюція від амбітних претензій на статус єдиної державної церкви до вимушеного змирення з роллю однієї з багатьох протестантських деномінацій, вимагає прискіпливого наукового переосмислення [2; 13].

Враховуючи зазначене, головною метою цього дослідження є комплексне осмислення процесу трансформації конфесійного статусу пресвітеріанства в контексті ухвалення Акта про віротерпимість 1689 року та концептуалізація нового британського релігійного порядку. Для досягнення цієї мети поставлено низку взаємопов'язаних дослідницьких завдань. По-перше, необхідно ґрунтовно з'ясувати історичні, політичні та релігійні передумови, які уможливили ухвалення Акта про віротерпимість після десятиліть репресій. По-друге, слід детально простежити еволюцію правового

та суспільного статусу пресвітеріанства, акцентуючи на процесі його інституціоналізації як легальної дисентерської деномінації. По-третє, надзвичайно важливим є теоретичне завдання: визначити, наскільки коректно послуговуватися терміном «постконфесійність» для опису постреволуційної реальності, і чи не є концепт «мультиконфесійності» точнішим аналітичним інструментом. По-четверте, дослідження має розкрити різючу відмінність між англійським і шотландським сценаріями становлення пресвітеріанства, що сформувалася паралельно. Нарешті, підсумковим завданням є оцінка довготривалого значення подій 1688–1689 років для генезису британського та ширшого трансатлантичного релігійного плюралізму.

Методологічна рамка дослідження базується на органічному поєднанні кількох підходів. Історико-генетичний метод застосовується для простеження еволюції державної релігійної політики та зміни теологічних ідентичностей у часі, починаючи від епохи Громадянських воєн і закінчуючи початком вісімнадцятого століття. Конфесіологічний аналіз дозволяє проникнути в суть догматичних та еклезіологічних розбіжностей між англіканцями, пресвітеріанами, конгрегаціоналістами та католиками, розуміючи їх не просто як політичні партії, а як спільноти з різними візіями спасіння та церковного устрою. Інституційний підхід є незамінним для розкриття правової механіки Акта про віротерпимість, Корпоративного акта, Акта про присягу та шотландського Акта про претензії на право (Claim of Right). Зрештою, політико-теологічний аналіз відкриває можливість для деконструкції філософських та ідеологічних концептів тієї доби, зокрема ідей Джона Локка та Едмунда Каламі, що слугували легітимацією нового соціального порядку. Джерельну базу дослідження формує масив нормативно-правових документів парламенту Англії та Конвенту Шотландії (Акт про віротерпимість 1689 р., Claim of Right 1689 р., Білль про права), матеріали парламентських дебатів, літургійні тексти, полемічні памфлети (зокрема, трактати Джона Локка, Томаса Гоббса, Річарда Бакстера), а також тогочасна історична та теологічна

есеїстика, що зафіксувала процес переусвідомлення пресвітеріанами свого місця у світі [5; 7; 8].

Виклад основного матеріалу дослідження. Аби повною мірою досягнути масштаб політико-релігійного землетрусу, яким стала «Славна революція», необхідно детально реконструювати конфесійну структуру Британських островів напередодні 1688 року. Після реставрації монархії Стюартів у 1660 році політичний істеблїшмент Англії поставив за мету відновити жорстку конфесійну гегемонію англіканства як єдиної легітимної релігії державного порядку. Ця політика знайшла своє безжальне юридичне втілення у так званому «Кодексі Кларендона» (Clarendon Code) – комплексі репресивних законів, розроблених графом Кларендоном з метою повного витіснення пуританізму та будь-яких форм нонконформізму з публічного, академічного і політичного життя країни. Корпоративний акт 1661 року унеможливив зайняття посад у міських магістратах для осіб, які не приймали причастя в Англіканській церкві. Акт про одноманітність (Act of Uniformity) 1662 року став справжнім ударом для пресвітеріан, адже він вимагав від кожного священнослужителя беззастережної згоди з усіма положеннями Книги спільних молитов (Book of Common Prayer) та обов'язкового єпископального висвячення. Відмова підкоритися цій вимозі призвела до сумнозвісного «Великого вигнання» (Great Ejection), коли близько двох тисяч пуританських, здебільшого пресвітеріанських, пасторів були позбавлені своїх парафій, засобів до існування та статусу офіційного духовенства. Подальші Акт про молитовні збори (Conventicle Act) 1664 року та Акт про п'ять миль (Five Mile Act) 1665 року криміналізували будь-які релігійні зібрання поза межами державної церкви та заборонили вигнаним пасторам наближатися до своїх колишніх парафій чи великих міст. Кульмінацією цієї системи виключення став Акт про присягу (Test Act) 1673 року, який закрив доступ до будь-яких цивільних чи військових посад на коронній службі для всіх, хто не причащався за англіканським обрядом [13].

У цій системі координат пресвітеріанство опинилося в надзвичайно драматичному та суперечливому становищі. Упродовж історії британських релігійних конфліктів XVII століття, особливо в період Громадянських воєн, пресвітеріани не були маргінальною сектою; навпаки, вони були могутньою силою, яка через Вестмінстерську асамблею (1643–1653) мала реальні шанси замінити англіканство і стати єдиною панівною, державною релігією в Англії. Традиційна пресвітеріанська еклезіологія, заснована на суворій кальвіністській ортодоксії, синодальному управлінні та концепції загальнонаціональної церкви, принципово відрізнялася від поглядів радикальних сект (індепендентів, баптистів, квакерів), які виступали за автономію кожної окремої конгрегації та повне відокремлення церкви від держави. Досвід громадянських воєн, страти короля Карла I (яку більшість пресвітеріан не підтримувала), наступної диктатури Олівера Кромвеля та, зрештою, Реставрації 1660 року залишив пресвітеріан у стані глибокої травми. Вони продовжували плекати надію на ідеал «компрегенсії» (comprehension) – реформування Англіканської церкви зсередини (шляхом пом'якшення літургійних вимог та визнання пресвітеріанського рукопокладення), що дозволило б їм повернутися до лона офіційного істеблішменту. Проте десятиліття жорстоких переслідувань диктували інші реалії, змушуючи їх, усупереч власним теологічним переконанням, солідаризуватися з іншими дисидентами у боротьбі за банальне виживання та право на свободу віросповідання [13].

Паралельно з цим специфіка становища шотландського пресвітеріанства була принципово інакшою і формувала окремий вузол геополітичної та релігійної напруги на Британських островах. Якщо в Англії пресвітеріани становили впливову, проте меншість, то в Шотландії ця конфесія була вкорінена у самій суті національної ідентичності. Починаючи від діяльності Реформації під проводом Джона Нокса у шістнадцятому столітті та пізніше Ендрю Мелвілла, шотландський протестантизм розвивався у суворо

пресвітеріанському руслі, скріпленому Національним Ковенантом (1638) та Урочистою лігою і ковенантом (1643). Спроби Карла II після реставрації нав'язати шотландцям ненависний їм єпископальний устрій та підпорядкувати церкву королівській прерогативі наштовхнулися на запеклий, часто збройний опір. Цей конфлікт досяг свого апогею у період 1680-х років, який увійшов в історію як «Часи вбивств» (The Killing Times), коли урядові війська проводили масові страти без суду і слідства радикальних ковенантерів (камероніанців), які відмовлялися визнавати владу короля-єпископаліста [3].

Таким чином, напередодні «Славної революції» 1688 року британське пресвітеріанство балансувало на тонкій межі між офіційною державною дискримінацією та глибокою суспільною легітимацією. В Англії вони були заможними, інтелектуально потужними представниками міської буржуазії та купецтва, які зазнавали принижень через неможливість повноцінно брати участь у політичному житті, проте зберігали розгалужену підпільну мережу громад і підтримували зв'язки з опозиційною партією вігів. У Шотландії ж вони становили пригнічену більшість нації, чия теологія була невіддільна від ідей політичної свободи та конституційного опору тиранії. Обидві ці спільноти чекали на політичний катаклізм, який міг би зруйнувати зашкарублу систему англіканської та єпископальної монополії [12].

Криза, що призвела до повалення династії Стюартів і увійшла в історію як «Славна революція» 1688 року, мала в своїй основі глибокий, нерозв'язний конфлікт між монархією, католицизмом та англійською протестантською ідентичністю. Сходження на престол у 1685 році Якова II (який у Шотландії правив як Яків VII) – відкритого католика – стало шоком для англіканського істеблішменту, який спочатку підтримав його з позицій легітимізму та вірності законному спадкоємцю. Однак агресивна політика Якова II, спрямована на форсовану католизацію армії, державного апарату та університетів, швидко призвела до безпрецедентної кризи довіри. Король вдався до використання сумнівної «прерогативної влади» (suspending and dispensing power), аби

призупинити дію антикатолицьких і антидисентерських законів. Його Декларації про віротерпимість (Declarations of Indulgence) 1687 та 1688 років формально проголошували свободу совісті для всіх нонконформістів, включаючи пресвітеріан та квакерів, але англійське суспільство справедливо розцінило цей крок як троянського коня. Більшість протестантських дисентерів, незважаючи на обіцяне їм звільнення від репресій, відкинули ініціативи Якова II, розуміючи, що справжньою метою монарха є реставрація католицького абсолютизму за французьким зразком та знищення протестантської релігії як такої [9; 12].

Релігійний чинник став абсолютно домінантним у зміні династичної влади. Народження у Якова II сина в червні 1688 року (Джеймса Френсіса Едуарда Стюарта) перетворило перспективу короточасного правління католицького короля на невідворотну реальність заснування постійної католицької династії [8]. Це стало останньою краплею, яка об'єднала непримиренних політичних ворогів – торі та вігів, англіканських єпископів і впливових аристократів. Так звана «Безсмертна сімка» (Immortal Seven) таємно надіслала листа правителю Республіки Об'єднаних Провінцій, голландському штатгальтеру Вільгельму Оранському (одруженому з протестантською донькою Якова, Марією), із закликом здійснити військове вторгнення для порятунку англійської релігії, свобод і власності. Висадка багатонаціональної армії Вільгельма на південному заході Англії 5 листопада 1688 року була сприйнята як провіденційне втручання: війська Якова II розпалися, сам він втік до Франції, а парламент (Конвент) проголосив престол вакантним [1; 12].

Вільгельм III і Марія II, зійшовши на трон як співправителі, виступили не просто новими суверенами, а гарантами безпрецедентного конфесійно-політичного компромісу. Для Вільгельма, який був переконаним голландським кальвіністом, вузькі, ексклюзивні інтереси Високої церкви (High Church) англіканства були чужими й незрозумілими [11]. Його головним

геополітичним завданням було залучення ресурсів Англії до масштабної європейської війни проти католицької гегемонії Франції Людовика XIV. Для досягнення цієї мети йому був необхідний внутрішній мир, який неможливо було забезпечити без задоволення вимог протестантських дисентерів, передусім пресвітеріан, що становили значну частину економічно активного населення і політичної бази партії вігів. Отже, сама логіка революції вимагала відмови від скомпрометованої моделі одноконфесійної монархічної уніфікації, яка протягом десятиліть роздирала країну на частини [2; 12].

«Славна революція» стала переломним моментом, оскільки вона вперше на конституційному рівні визнала, що релігійна одноманітність не є обов'язковою умовою політичної лояльності. Проте, важливо підкреслити межі цієї революційної толерантності. Новий порядок не проголосив абстрактної секуляризації чи універсальної свободи совісті в дусі епохи Просвітництва. Це була жорстко лімітована, прагматична толерантність, яка чітко розмежовувала тих, хто був включений до нового суспільного договору, і тих, хто був із нього безумовно виключений. Ухвалений 1689 року Білль про права (Bill of Rights) фундаментально закріпив протестантський характер монархії, заборонивши на вічні часи католикам або особам, одруженим із католиками, займати британський престол. До нового простору віротерпимість були включені виключно ортодоксальні, тринітарні протестантські групи. Католики розглядалися не просто як релігійні єретики, а як агенти ворожої іноземної держави та носії абсолютної тиранії, тому вони залишилися поза законом. Аналогічно, свобода не поширювалася на антитринітаріїв (унітаріїв), мусульман, іудеїв, невіруючих, а також на англіканських священників (non-jurors), які відмовилися порушити попередню клятву вірності Якову II. Таким чином, «Славна революція» створила широкий протестантський фронт, усередині якого пресвітеріани нарешті здобули право на легальне існування [1].

Фундаментальним правовим документом, який закріпив новий релігійний консенсус постреволуційної Англії, став Акт про віротерпимість (Toleration Act), офіційно ухвалений Парламентом 24 травня 1689 року під назвою «Акт про звільнення протестантських підданих Їхніх Величностей, які не згодні з Церквою Англії, від покарань за певними законами». Передумови його ухвалення були безпосередньо пов'язані з політичним боргом нового монарха перед дисентерами за їхню підтримку революції та відмову співпрацювати з Яковом II. У Конвенційному парламенті (Convention Parliament) розгорнулися гострі дебати навколо того, як саме інтегрувати нонконформістів у суспільство. Початковий план, просуванням якого опікувався консервативний, але прагматичний політик-торі Деніел Фінч, 2-й граф Ноттінгем, складався з двох взаємопов'язаних законопроектів. Першим був Білль про компрегенсію (Comprehension Bill), який мав змінити доктринальні та літургійні стандарти Англіканської церкви, скасувати суворі правила висвячення і дозволити поміркованим дисентерам (насамперед пресвітеріанам) повернутися до складу єдиної національної церкви. Другим був власне Білль про віротерпимість, призначений для тих більш радикальних сект, які все одно залишилися б поза межами розширеної державної церкви [14].

Однак ідея «компрегенсії» наštтовхнулася на глухий і нездоланий опір з боку консервативного нижчого духовенства в Конвокації (синоді Англіканської церкви), яке вбачало в будь-яких літургійних поступках загрозу чистоті англіканської традиції і перемогу пуританізму. Усвідомивши, що провести обидва законопроекти неможливо, парламент зосередився виключно на Акті про віротерпимість, який був ухвалений значною більшістю голосів. Цей історичний парадокс мав колосальні наслідки: оскільки пресвітеріани так і не були інкорпоровані до державної церкви через провал компрегенсії, Акт про віротерпимість, який задумувався як інструмент для невеликих

радикальних сект, став головним правовим прихистком для величезної маси ортодоксального пресвітеріанського населення [14].

Юридична конструкція Акта про віротерпимість 1689 року була доволі специфічною: він формально не скасовував дію жодного з драконівських законів «Кодексу Кларедона», а лише прописував конкретні механізми вилучення певних категорій протестантів з-під дії їхніх кримінальних санкцій [5]. Згідно з основними положеннями акта, легальне право на публічне богослужіння отримали ті протестанти-дисентери (пресвітеріани, конгрегаціоналісти, баптисти), які погоджувалися виконати низку вимог: скласти спрощену присягу на вірність (Oath of Allegiance) Вільгельму та Марії, скласти присягу про верховенство (Oath of Supremacy), яка заперечувала будь-яку юрисдикцію Папи Римського на території Англії, а також підписати декларацію, що засуджувала католицький догмат про трансубстанціацію. Дисентерські пастори, за умови підписання більшості з Тридцяти дев'яти статей англіканського віросповідання (з винятком тих статей, що стосувалися церковного управління, а для баптистів – і хрещення немовлят), отримували право вільно проповідувати та навчати. Квакерам, чий релігійні переконання забороняли складати будь-які клятви, було дозволено замінити присягу урочистою афірмацією (ствердженням). Для того щоб скористатися цими правами, кожна громада дисентерів мала офіційно зареєструвати своє місце для богослужінь (meeting house) у місцевого єпископа або мирового судді, а самі двері молитовного будинку під час служби мали залишатися відчиненими – вимога, що відображала державний інтерес у контролі та недопущенні політичних змов [12].

Незважаючи на епохальне значення, обмеження акта були надзвичайно жорсткими і гарантували збереження привілейованого становища Англіканської церкви. Найголовнішим недоліком було те, що Акт про віротерпимість залишив у повній силі дію Корпоративного акта (1661) та Акта про присягу (Test Act, 1673). Це означало, що жоден нонконформіст, навіть

маючи свободу публічно молитися, не міг обіймати жодної державної, військової, академічної чи муніципальної посади, якщо він формально не приймав причастя за англіканським обрядом. Крім того, дисентери продовжували сплачувати церковну десятину (tithes) на утримання англіканського духовенства і були позбавлені права навчатися в престижних університетах Оксфорда та Кембриджа. Як зазначалося вище, католики, унітарії (антитринітарії) та іудеї були повністю виключені з режиму толерантності і залишалися об'єктами кримінального переслідування. Аналіз співвідношення толерантності, контролю та державного інтересу свідчить, що парламент у 1689 році не керувався філософією абсолютних прав людини. Уряд створив систему, де свобода совісті використовувалася як прагматичний інструмент консолідації протестантської більшості навколо корони, гарантуючи політичну та економічну стабільність, але залишаючи монополію на владу та соціальний престиж виключно в руках англіканської еліти [12].

Для пресвітеріанства як конфесії ухвалення Акта про віротерпимість означало глибоку, незворотну трансформацію всього парадигмального сприйняття свого місця у світі. Відбувся безпрецедентний перехід від переслідуваної, загнаної в підпілля опозиції, яка щоденно ризикувала волею та майном, до легально визнаної, інституціоналізованої протестантської спільноти [5]. До 1689 року пресвітеріанські пастори, такі як славетний Річард Бакстер, наполегливо відмовлялися визнавати себе «сектою» і вперто боролися за ідею національної єдиної церкви, в якій було б місце для їхнього бачення реформованого кальвінізму. Провал Білля про компрегенсію став холодним душем: пресвітеріани остаточно усвідомили, що двері до державної церкви для них зачинені назавжди. Цей момент став точкою відліку процесу, який сучасні дослідники називають «деноміналізацією» (denominationalization) – пресвітеріанство почало розбудовувати власну, цілком автономну від держави церковну структуру та ідентичність.

Зміна правового та суспільного становища англійських пресвітеріан супроводжувалася колосальним сплеском організаційної активності. У період між 1689 і 1710 роками по всій Англії було ліцензовано понад дві з половиною тисячі, а за деякими підрахунками – понад 3600 дисентерських місць для богослужінь. Пресвітеріани почали відкрито будувати власні каплиці, відкривати благодійні установи та створювати власну освітню інфраструктуру – так звані «дисентерські академії» (Dissenting academies), які мали компенсувати неможливість навчання в Оксфорді та Кембриджі. Інтелектуали пресвітеріанського табору, передусім Едмунд Каламі, розпочали активну роботу зі створення власного історичного нарративу, який прославляв мучеництво двох тисяч пасторів, вигнаних у 1662 році, що остаточно закріпило пресвітеріанство як окрему, горду і самодостатню деномінацію [13; 15].

У цих нових умовах пресвітеріанство об'єктивно стало частиною ширшого корпусу «дисентерського протестантизму» (dissenting Protestantism) або нонконформізму. Зрозумівши безглуздість подальшої конфронтації з іншими протестантськими групами, пресвітеріанські лідери здійснили спробу об'єднати зусилля. У 1691 році з ініціативи видатного теолога Джона Хоува у Лондоні було проголошено «Щасливу унію» – інституційний союз між пресвітеріанами та конгрегаціоналістами, який передбачав створення Спільного фонду для фінансової підтримки молодих служителів та бідних конгрегацій. Проте ця ініціатива яскраво продемонструвала всі внутрішні суперечності нового дисентерського руху, і вже за три роки унія зі скандалом розпалася. Конгрегаціоналісти звинувачували пресвітеріан у надмірній схильності до ієрархічності та доктринальних компромісах з англіканством, тоді як пресвітеріани підозрювали конгрегаціоналістів у радикальному антиномізмі [11].

Наслідком Акта 1689 року стала інституційна легалізація без повної інкорпорації в державну політичну структуру, що породило глибокий

парадокс нового статусу пресвітеріан: визнання без політичної рівності, легальність без державного встановлення [6; 12]. Заможні пресвітеріанські купці, фінансисти та судді, які становили ядро лондонського середнього класу і були фінансовою опорою держави в її війнах, опинилися у принизливому становищі перед обличчям вимог Акта про присягу (Test Act). Для вирішення цієї дилеми багато пресвітеріан вдалися до специфічної соціально-релігійної практики, відомої як «епізодичне причастя» (occasional conformity). Суть її полягала в тому, що дисентер раз на рік офіційно відвідував англіканську службу і приймав там таїнство причастя, щоб отримати сертифікат благонадійності, який дозволяв йому обіймати муніципальну чи державну посаду (наприклад, посаду лорда-мера Лондона), після чого решту року він продовжував молитися у своїй пресвітеріанській громаді. Ця практика викликала шалене обурення серед англіканських священиків (особливо фракції High Church), які розцінювали це як жахливе лицемірство і блюзнірство, що призвело до затяжних політичних баталій на початку вісімнадцятого століття [11]. Втім, саме цей парадоксальний симбіоз формальної лояльності до державної церкви і фактичної належності до дисентерської деномінації став визначальною рисою англійського пресвітеріанства в епоху раннього Просвітництва.

Кардинальна зміна статусу пресвітеріанства та загальне переформатування релігійного ландшафту після «Славної революції» вимагають ретельного теоретичного осмислення. В сучасній історіографії та політичній теології триває гостра дискусія щодо того, який концептуальний апарат найкраще описує британський режим після 1689 року. Поняття «постконфесійності», активно просуване дослідниками ранньомодерної Європи (зокрема Ітаном Шаганом), передбачає стан суспільства, в якому конфесійна приналежність перестає бути ключовим маркером індивідуальної ідентичності та вирішальним критерієм громадянської лояльності. У повністю постконфесійному середовищі релігійні відмінності витісняються у приватну

сферу, а держава втрачає інтерес до підтримки єдиної теологічної істини, фокусуючись виключно на секулярному праві та адміністративному управлінні. Безсумнівно, деякі елементи такої раціоналізації з'явилися в Англії на зламі XVII–XVIII століть, особливо в контексті розмивання догматичних кордонів та поширення ідей латитудинаризму [4].

Проте, чи коректно говорити про подолання конфесійної моделі після ухвалення Акта про віротерпимість 1689 року? Аналіз історичних реалій дає однозначно негативну відповідь. Видатний дослідник Марк Голді та інші критики концепції швидкої секуляризації переконливо доводять, що Британія у вісімнадцятому столітті залишалася класичною «конфесійною державою» (confessional state). Англійська церква зберігала свою інституційну гегемонію: вона контролювала освіту, благодійність, реєстрацію шлюбів і народжень, а також володіла величезними фінансовими ресурсами через систему десятин [2]. Політична нація все ще мислила категоріями протестантського провіденціалізму та постійної католицької загрози, що було зафіксовано в «Протестантській конституції» [1]. У цьому контексті Акт про віротерпимість розглядався не як визнання природного права на свободу думки, а як політична поступка (indulgence), дарована сюзереном певним групам протестантів заради національної безпеки. Як доводить політико-теологічний аналіз спадщини Джона Локка, чий славетний «Лист про віротерпимість» (1689) став інтелектуальним обґрунтуванням нового порядку, навіть найпередовіша філософська думка того часу виходила з необхідності обмеження свобод. Локк аргументував, що держава (магістрат) має опікуватися лише цивільними інтересами, залишаючи порятунок душ церкві, але при цьому він категорично відмовляв у толерантності католикам (оскільки їхня вірність Папі розглядалася як державна зрада) та атеїстам (оскільки відсутність страху перед Богом нібито робила їхні клятви недійсними) [6; 7; 8].

З огляду на ці аргументи, поняття «мультиконфесійність» є значно точнішою та релевантнішою характеристикою англійського режиму після «Славної революції». Мультиконфесійність у ранньомодерному британському контексті означає інституціоналізоване, структурне та ієрархічне співіснування державної привілейованої церкви нагорі та легалізованого, але юридично підпорядкованого протестантського різноманіття (дисентерів) внизу. Цей режим не скасував релігійну дискримінацію, але запровадив систему мирного співіснування, де різні теологічні традиції мали чітко окреслені законодавчі межі. Пресвітеріанство слугує ідеальним прикладом переходу від руйнівної конфесійної боротьби до функціонування в режимі обмеженого плюралізму. Відмовившись від спроб силою нав'язати свою догматику всьому королівству (як це планувалося під час Вестмінстерської асамблеї), пресвітеріани адаптувалися до мультиконфесійного ринку ідей, конкуруючи з англіканцями та іншими сектами за допомогою проповідей, друку памфлетів та участі в електоральних кампаніях. Таким чином, замість утопічного постконфесійного миру, 1689 рік породив складну систему балансування інтересів, де держава виступала арбітром між легальними конфесійними корпораціями [2; 8].

Для того щоб повною мірою досягнути геополітичні наслідки ухвалення актів 1689 року та складність британського релігійного ландшафту, критично важливо звернутися до порівняльного виміру становища пресвітеріанства в Англії та Шотландії. «Славна революція» призвела до унікального феномену в історії європейського державного будівництва, породивши кардинальну відмінність між англійським і шотландським сценаріями врегулювання церковного питання. В межах монархічної унії, під владою одного короля опинилися дві держави з діаметрально протилежними підходами до визначення ортодоксії та єресі.

Як було детально проаналізовано вище, пресвітеріанство в Англії після 1689 року змирилося зі своїм новим статусом дисентерської деномінації, що

існувала на засадах Акта про віротерпимість, відокремлена від державної англіканської церкви і позбавлена повноцінних політичних прав [14]. Натомість розвиток подій на північ від річки Твід пішов зовсім іншим шляхом. У квітні 1689 року Шотландський парламент (Конвент станів), скориставшись утечею Якова VII (Якова II в Англії), ухвалив епохальний документ – Акт про претензії на право (Claim of Right), який був шотландським аналогом англійського Білля про права. Однак, на відміну від англійського документа, шотландський Claim of Right не лише констатував порушення королем конституційного договору, але й радикально проголосив прелатство (єпископальну систему управління церквою) «великим і нестерпним тягарем для нації». Відповідно до цього акта, у 1690 році шотландський парламент офіційно скасував єпископат і відновив пресвітеріанство як єдину національно-церковну норму, затвердивши Вестмінстерське сповідання віри як непорушний догматичний стандарт [3].

Ця перемога шотландських пресвітеріан мала парадоксальні наслідки для питання толерантності. Повернувши собі всю повноту влади, вони відмовилися від ідеї мультиконфесійності у власній країні. Незважаючи на бажання короля Вільгельма III досягти компромісу («компрегенсії») з поміркованими шотландськими єпископалістами, шотландська Генеральна Асамблея послідовно зірвала п'ять спроб такого примирення в період з 1689 по 1694 роки. Пресвітеріани просуvalи жорсткий моноконфесійний сценарій, вимагаючи звільнення єпископальних священиків, особливо в північних регіонах країни, та обґрунтовуючи це тим, що єпископалісти є прихованими яacobітами (прихильниками поваленого короля) і загрожують національній безпеці. Шотландські пресвітеріанські лідери відкрито заявляли, що законодавче впровадження толерантності для єпископалістів означало б «встановлення беззаконня за допомогою закону» [3; 12].

Таким чином, сформувався безпрецедентний подвійний статус пресвітеріанства в британському політичному просторі: в Англії вони благали

про толерантність як пригнічена меншість, а в Шотландії діяли як авторитарна державна церква (The Kirk), яка відмовляла в толерантності своїм опонентам [2]. Значення цієї асиметрії для формування загальнобританської моделі релігійного порядку виявилось колосальним. Коли постало питання про політичне об'єднання двох країн, яке увінчалось Актом про унію 1707 року, єдиним способом уникнути громадянської війни було законодавче гарантування непорушності обох систем. Унія 1707 року інституціоналізувала цю подвійність, довівши, що політично єдина британська нація може існувати без жорсткої релігійної уніфікації по всій території [1]. Втім, ця система постійно випробовувалася на міцність. Класичним прикладом стала справа Джеймса Гріншїлдса (1709–1711) – єпископального священика в Единбурзі, якого місцева пресвітеріанська влада кинула до в'язниці за використання англіканської літургії. Його апеляція до британської Палати лордів увінчалася успіхом: лорди скасували вирок пресвітеріанських судів, змусивши Шотландію визнати принципи толерантності, закладені в англійському Акті 1689 року. Цей епізод остаточно закріпив перемогу британської мультиконфесійної моделі над регіональним моноконфесіоналізмом [3].

Ухвалення Акта про віротерпимість мало глибокі, тривалі та комплексні наслідки для англійського пресвітеріанства, які вийшли далеко за межі суто правового поля, охопивши політичні, соціальні та еклезіологічні сфери життя. Найважливішим внутрішнім наслідком став вплив легалізації на формування нової ідентичності пресвітеріанських громад. Здобувши право на відкрите існування, але залишившись поза межами державної церкви, пресвітеріани були змушені спиратися виключно на власні ресурси. Вони перетворилися на самодостатні корпорації, які самостійно фінансували будівництво молитовних будинків, утримували своїх пасторів і засновували навчальні заклади. Особливу роль відіграли так звані дисентерські академії (Dissenting academies), які, не будучи скованими середньовічними навчальними програмами консервативних Оксфорда і Кембриджа, пропонували передову

на той час освіти, включаючи вивчення сучасних мов, природничих наук, філософії Локка та ідей Просвітництва. Це сприяло формуванню високоосвіченої, економічно успішної дисентерської еліти, яка відіграла значну роль у промисловому та комерційному розвитку Британії [10; 14].

Зміни у відносинах між церквою, державою і суспільством також набули якісно нового характеру. Ослаблення моделі примусової конфесійної єдності призвело до стрімкої еволюції політичної культури. Англійські торі більше не могли розраховувати на державний апарат репресій для фізичного знищення чи масового ув'язнення своїх протестантських опонентів. Боротьба з площини кримінального права перемістилася у площину публічної політики, електоральних змагань, друкованих памфлетів і парламентських дебатів. Пресвітеріани, завдяки своїй економічній могутності та організаційній дисципліні, стали ключовою електоральною опорою партії вігів, яка відстоювала ідеали «Славної революції», конституційної монархії, розширення толерантності та активної зовнішньої політики. Участь пресвітеріан у суспільному житті через механізм «епізодичного конформізму» (occasional conformity), про який ішлося раніше, хоч і викликала критику консерваторів, об'єктивно сприяла інтеграції дисентерів в інститути управління та руйнувала сакральний ореол англійської ексклюзивності [11].

Формування нової культури протестантського співіснування було складним і болісним процесом, що постійно супроводжувався спалахами соціальної напруги (як-от бунти Сачеверелла у 1710 році, коли натовп торі громив пресвітеріанські молитовні будинки у відповідь на суд над радикальним англійським священиком) [9; 11]. Тим не менш, інституційний компроміс виявився стійким. Довгострокове значення подій 1689 року полягало в тому, що легалізація дисентерства в Англії створила прецедент успішного функціонування суспільства в умовах релігійного плюралізму. Цей досвід мав потужний трансатлантичний резонанс. Англійський Акт про

віротерпимість став правовою основою для експансії дисентерського протестантизму в британських колоніях Північної Америки [8]. Пресвітеріанські місіонери, такі як Френсіс Макемі в Нью-Йорку та Семюел Девіс у Вірджинії, успішно використовували положення Акта 1689 року для захисту свого права на проповідь перед колоніальними судами, які часто контролювалися англіканцями. Таким чином, трансформація статусу англійського пресвітеріанства заклала філософське та правове підґрунтя для формування концепції відокремлення церкви від держави та вільного ринку релігійних ідей, що знайшло своє найвище втілення в Першій поправці до Конституції США [1; 2].

Грандіозність подій 1688–1689 років та їхня роль у формуванні сучасної політичної теології зумовили виникнення величезного масиву історіографічної літератури, де трактування «Славної революції» й Акта про віротерпимість залишається предметом запеклих інтелектуальних дискусій. Традиційна вігська (ліберальна) історіографія розглядала ухвалення Акта про віротерпимість як справжній, епохальний перелом, що символізував перемогу розуму над фанатизмом, толерантності над репресіями, а також як органічний крок на шляху до створення демократичного і світського суспільства. Проте протягом останніх десятиліть цей тріумфальний наратив піддався нищівній ревізії. Сучасні вчені схиляються до трактування подій 1689 року як консервативного компромісу, спрямованого на захист інституційного статусу еліт. Зокрема, історик Скотт Совербі у своєму провокативному дослідженні «Творення толерантності» (Making Toleration) аргументує, що справжнім новатором у питаннях свободи совісті був повалений католицький монарх Яків II, чий Декларації про віротерпимість спиралися на підтримку радикальних дисентерів (квакерів та баптистів), тоді як «Славна революція» стала реакційним, консервативним переворотом англіканської аристократії, який законсервував антикатолицьку ксенофобію і лише неохоче надав обмежені права ортодоксальним протестантам [12].

Дебати щодо меж і справжньої природи англійської толерантності знайшли своє відображення у концепції Марка Голді, який запровадив у науковий обіг парадоксальний термін «англіканська конфесійна держава» (Anglican confessional state) для опису Британії вісімнадцятого століття. Голді доводить, що після 1689 року Англія не здійснила переходу до секулярності чи універсального плюралізму; вона просто замінила нереалістичну амбіцію повної літургійної єдності (comprehension) на прагматичну індульгенцію, продовжуючи використовувати механізми політичної, економічної та освітньої дискримінації (через Test Act) для збереження гегемонії англіканства над нонконформістами [2; 14]. З іншого боку, глобальний контекст цих подій актуалізований у монументальних працях Джонатана Ізраеля, присвячених феномену Радикального Просвітництва. Ізраель жорстко розмежовує філософію Спінози, яка виступала за радикальну егалітарну свободу думки без огляду на релігію, та ідеї Джона Локка і компроміс 1689 року, які історик характеризує як Помірковане Просвітництво, обтяжене теологічними упередженнями і спрямоване на захист протестантського державного інтересу шляхом виключення католиків та атеїстів [7].

Оцінка статусу пресвітеріанства займає особливе місце в цих дослідженнях з історії нонконформізму. Як зазначають історики, саме трансформація пресвітеріанської свідомості – перехід від прагнення відновити загальнонаціональну кальвіністську монополію (що було очевидним у 1640-х роках) до покірного прийняття деномінаційного статусу після 1689 року – дозволила Британії уникнути продовження релігійних війн. Дискусія про застосовність понять «toleration», «pluralism», «post-confessionalism» засвідчує методологічну складність теми. Ітан Шаган та інші прихильники теорії «постконфесійності» наголошують на тому, що держава зрештою відмовилася від функції визначення єдиної шляху до спасіння. Однак більшість дослідників погоджується, що поняття «обмежений мультиконфесійний плюралізм» є значно адекватнішим, оскільки воно фіксує ієрархічність британського

суспільства, де свобода богослужіння не означала повноцінного громадянського рівноправ'я [2]. Загалом, місце цієї теми в сучасних студіях релігії та політичної модерності залишається центральним, оскільки британський досвід 1689 року є ключовою лабораторією для розуміння того, як західна цивілізація навчилася інституціоналізувати релігійні відмінності, перетворюючи теологічних ворогів на політичних опонентів у рамках єдиного конституційного поля [1].

Висновки. Синтезуючи результати цього комплексного дослідження, можна стверджувати, що «Славна революція» 1688–1689 років стала поворотним, системним моментом глибокої реорганізації конфесійного порядку на Британських островах. Зіткнувшись із загрозою реставрації католицького абсолютизму в особі Якова II, англійські та шотландські політико-релігійні еліти реалізували династичний переворот, який об'єктивно вимагав кардинального перегляду всієї парадигми державно-церковних відносин. Ухвалений у 1689 році Акт про віротерпимість не став втіленням абстрактних філософських ідеалів універсальної свободи совісті; він відіграв роль прагматичного, політично вмотивованого інструменту часткової легалізації протестантського різноманіття, спрямованого на консолідацію нації та мобілізацію ресурсів для протистояння зовнішнім загрозам.

Для британського пресвітеріанства наслідки цих подій мали епохальний характер. Відбулася кардинальна трансформація: пресвітеріанство після 1689 року перестало бути виключно маргіналізованою опозиційною конфесією, що існувала під загрозою постійних кримінальних переслідувань, і набуло рис конфесії нового типу. В Англії воно інституціоналізувалося як легальна, економічно та соціально впливова, але відокремлена від державного істеблішменту деномінація. Відмовившись від ілюзій щодо можливості літургійної інтеграції («компрегенсії») до Англіканської церкви, пресвітеріани сформували інтелектуальне та організаційне ядро дисентерського протестантизму. Ця еволюція яскраво контрастувала із ситуацією в Шотландії,

де завдяки Акту про претензії на право пресвітеріанство відновило свою беззаперечну монополію як національна державна церква, створивши унікальну британську симетрію співіснування двох різних встановлених релігій під владою одного монарха.

Підсумкова аналітична оцінка переконливо свідчить, що після 1689 року йдеться аж ніяк не про настання повної постконфесійної епохи. Держава продовжувала ревно оберігати привілейований статус Англіканської церкви як головної національної інституції, зберігала принизливі політичні та громадянські обмеження для дисентерів (зокрема Корпоративний акт і Акт про присягу), а також жорстко переслідувала католиків та унітаріїв поза межами правового поля. Однак, відмовившись від інструментів кримінального терору та примусової літургійної уніфікації, Британія здійснила перехід до інституціоналізації обмеженої мультиконфесійності. Ця система мирного співіснування різних релігійних корпорацій у межах одного правового простору довела свою історичну життєздатність. Значення цієї фундаментальної трансформації для подальшої історії британського та глобального протестантизму полягає в тому, що саме вона заклала наріжний камінь для розвитку сучасного релігійного плюралізму, громадянського суспільства та ідеї конституційного розмежування теологічних догм і громадянських прав, визначивши контури політичної модерності.

Список використаних джерел

1. Bateman D. A. *The Fall of the Protestant Constitution. Disenfranchising Democracy: Constructing the Electorate in the United States, the United Kingdom, and France.* Cambridge, 2018. P. 207–273. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108556323.007>.
2. Bejan T. M. *In Search of an Established Church. Roger Williams University Law Review.* 2021. Vol. 26, no. 2. P. 284–335.

URL: https://docs.rwu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1743&context=rwu_LR (date of access: 14.01.2026).

3. Fox II P. J. *The Scottish Episcopal Church: Religious Conflict in the Late Stuart Period* : PhD dissertation. Auburn University, 2013. 297 p. URL: <https://etd.auburn.edu/bitstream/handle/10415/3753/Fox%20Scottish%20Episcopal%20Church.pdf?sequence=2&isAllowed=n> (date of access: 02.03.2026).

4. Gibson W. “Quo Vadis?” Historiographical Trends in British Studies: The Church of England in the Eighteenth Century. *Cromohs Virtual Seminars. Recent historiographical trends of the British Studies (17th-18th Centuries)* / ed. by M. Caricchio, G. Tarantino. P. 1–4. DOI: <https://doi.org/10.13128/cromohs-11253>.

5. Harkins R. L. *The Dilemma of Obedience: Persecution, Dissimulation, and Memory in Early Modern England, 1553-1603* : PhD dissertation. University of California, 2013. 210 p.

6. Iturrino R. *From Covenant to Contract: How Secularization of Christian Society Changed the Moral Basis of Law* : PhD dissertation. Liberty University, 2025. 235 p. URL: <https://digitalcommons.liberty.edu/doctoral/7878> (date of access: 02.03.2026).

7. Lucci D. Religious Toleration and Christian Irenicism. *John Locke's Christianity*. Cambridge, 2020. P. 174–208.

8. Pellegrino N. *Reviving a Spirit of Controversy: Roman Catholics and the Pursuit of Religious Freedom in Early America* : PhD dissertation. University of Nevada, 2015. 587 p. DOI: <https://doi.org/10.34917/7646017>.

9. Religious and Sacred Violence. *The Cambridge World History of Violence* / ed. by R. Antony, S. Carroll, C. D. Pennock. Cambridge, 2020. P. 491–570.

10. Schneider B. A. *Catherine Robertson McCartney's reformed Presbyterian identity: Dissenting Presbyterianism's struggle for identity in the midst of transatlantic Victorian Evangelicalism* : Master thesis. Trinity International University, 2015. 150 p.

11. Sirota B. S. The Occasional conformity controversy, moderation, and the Anglican critique of modernity, 1700–1714. *The Historical Journal*. 2014. Vol. 57, no. 1. P. 81–105. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0018246X13000319>.
12. Sowerby S. Making Toleration: The Repealers and the Glorious Revolution. London : Harvard University Press, 2013. 416 p.
13. Tunnicliffe S. J. The Church of England and her Presbyterian Curates, 1662–1672. *The Journal of Ecclesiastical History*. 2024. Vol. 75, no. 1. P. 74–95. DOI: <https://doi.org/10.1017/S002204692300057X>.
14. Walsh A. The Decline of Comprehension in the Church of England, 1689–1750. *Journal of British Studies*. 2022. Vol. 61. P. 702–727. DOI: <https://doi.org/10.1017/jbr.2022.57>.
15. Walsham A. History, Memory, and the English Reformation. *The Historical Journal*. 2012. Vol. 55, no. 4. P. 899–938. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0018246X12000362>.